

Szumski, Jerzy

Chłopi a gmina w guberni łomżyńskiej w latach 1867-1914

"Studia Łomżyńskie", 4, 1993, s. [37]-59

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY SZUMSKI (Białystok)

Chłopi a gmina w guberni łomżyńskiej
w latach 1867–1914

1. Problematyka, metoda i źródła

Proces emancypacji chłopów w XIX w. przebiegał w dwóch podstawowych, lecz ściśle ze sobą powiązanych, dziedzinach: ekonomicznej oraz społeczno-prawnej. Ta ostatnia obejmuje m.in. takie zagadnienia, jak: reforma uwłaszczeniowa, rozwój różnych form świadomości społecznej i narodowej, a także uczestnictwo chłopów w czynnościach instytucji gminnych. Utworzenie nowych gmin w 1864 r. było formalną konsekwencją zmiany sytuacji prawnej chłopów w rezultacie uwłaszczenia. Gmina powłaszczeniowa narzucała ramy życia lokalnych społeczności wiejskich. Stosunek chłopów do gminy oraz wpływ tejeż na świadomość ludności wiejskiej powinny stać się — w związku z powyższym — przedmiotem badań.

Zagadnieniem stosunku chłopów do rosyjskiej gminy po 1864 r. interesowali się m.in. Iwan Kostjuszko oraz Helena Brodowska. Zagadnienie to na marginesie rozważań o społecznościach wiejskich w guberni łomżyńskiej i obwodzie białostockim poruszył także Adam Dobroński¹. Kostjuszko interesował się funkcjonowaniem nowej gminy w okresie realizacji reformy uwłaszczeniowej, Brodowska zaś wystąpienia chłopskie na forum gminy rozpatrywała przez pryzmat kształtowania się świadomości społecznej i narodowej.

Artykuł dotyczy niektórych aspektów rozległej problematyki: chłopi a gmina w guberni łomżyńskiej. Temat ten chciałbym przedstawić w świetle wyborów na wójtów, sędziów gminnych i ławników. Interesował mnie przede wszystkim udział chłopów w składach kandydatów oraz frekwencja na zebraniach wyborczych. Uczestnictwo chłopów w wyborach mogło świadczyć o ich aspiracjach i pośrednio o stosunku do instytucji gminnych. Mniejszą uwagę zwracałem na skład zatwierdzonych władz i sądów, często bowiem nie oddawał on rzeczywistych wyników wyborów. Rosyjskie władze

¹ I. Kostjuszko, *Kriestjanskaja rieforma w Carstwie Polskom*, Moskwa 1962; H. Brodowska, *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864–1904*, Warszawa 1967; A. Dobroński, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1914)*, Białystok 1979.

administracyjne i sądowe niejednokrotnie zatwierdzały kandydatów mniej popularnych lub unieważniały wybory.

Ze względu na licznie występującą w guberni łomżyńskiej drobną szlachtę problem stosunku tamtejszych chłopów do gminy był bardziej skomplikowany aniżeli w innych częściach Królestwa. Drobną szlachtą — obok chłopów — również uczestniczyła w życiu gminy. To współuczestnictwo nie odbywało się bez konfliktów.

Wyodrębniłem 48 gmin wiejskich (na 72 gminy w guberni, bez powiatów pułtuskiego i węgrowskiego). Pominięte zostały gminy mieszane (w skład których wchodziły osady) oraz osady stanowiące odrębne gminy. Gminy te podzieliłem na trzy grupy, przyjmując za kryterium udział w nich drobnej szlachty. Podstawą tego udziału nie była jednak liczba ludności, lecz proporcja między gruntami chłopskimi a drobnoszlacheckimi. Do pierwszej grupy (I) weszły te gminy, w których w ogóle nie występowały grunty drobnej szlachty. Ustaliłem tylko 9 takich gmin położonych w rejonie Puszczy Białej oraz Puszczy Zielonej (powiaty kolneński, ostrołęcki i ostrowski). Drugą grupę (II) tworzyły gminy, w których przeważały grunty chłopskie. Było ich 13 (najwięcej w powiatach kolneńskim i łomżyńskim). Do trzeciej grupy (III) należało 26 gmin o mniej lub bardziej wyraźnej przewadze gruntów drobnoszlacheckich. Najwięcej było ich w powiatach łomżyńskim, makowskim i wysokomazowieckim².

Badania przeprowadziłem w dwóch układach: terytorialnym (sześć powiatów guberni w latach 1912–1914) oraz chronologicznym (powiat łomżyński w latach 1882–1890 oraz 1905–1913). Nie zachowały się źródła archiwalne dotyczące wyborów, zwłaszcza na wójtów, przed 1882 r. W wymienionych okresach postawa i świadomość wsi wyraźnie się różniła. W latach osiemdziesiątych nie nastąpił jeszcze w guberni łomżyńskiej kryzys zaufania wsi do władz carskich. Zauważamy go dopiero po rewolucji lat 1905–1907³. W 1882 r. pod wpływem skarg i wystąpień chłopskich władze rozluźniły trochę nadzór nad przebiegiem gminnych zebrań wyborczych, zakazując straży ziemskiej wpływanie na wyniki wyborów.

W niniejszym opracowaniu wykorzystałem przede wszystkim źródła archiwalne (zespoły akt urzędów administracji rosyjskiej szczebla gubernialnego i powiatowego)⁴. Była to głównie korespondencja dotycząca zwoływania,

² Proporcje gruntów chłopskich i drobnoszlacheckich ustalono na podstawie: Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego (dalej: KGL) 1191, spisok nasielionnych miest za 1914 god (powiaty: kolneński, makowski, ostrołęcki, ostrowski, szczuczynski, wysokomazowiecki); Pamjatnaja Knizka Łomżinskoj Guberni na 1887 god, rozpis nasielionnych miest łomżinskoj guberni i pomieszczizci imienija.

³ A. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 218–219.

⁴ APB, KGL; Archiwum Państwowe w Białymstoku, Oddział w Łomży (dalej: APŁ), Zarząd Powiatowy Łomżyński (dalej: ZPL).

przebiegu i wyników wyborów na funkcje gminne i sądowe. Znajdowały się tam ankiety kandydatów, które zawierały stosunkowo wyczerpujące dane o pochodzeniu społecznym, wykształceniu i stanie majątkowym tych osób. Mniej przydatna była ówczesna publicystyka oraz korespondencja prasowa z terenu, zamieszczana głównie na łamach „Gazety Świątecznej”, „Zarania” i „Zorzy”. Głosy prasowe najczęściej powielają ówczesne obiegowe opinie na temat wójtów, sędziów i wyborów do tych władz. Ze względu na cenzurę pomijają przy tym polityczny aspekt tego zagadnienia (nacisk gubernialnych i powiatowych władz na przebieg i wyniki wyborów). Po rewolucji lat 1905–1907 sprawy samorządu gminnego (oraz wyborów) w prasie warszawskiej zeszyły wyraźnie na dalszy plan. Prasa ludowa, na czele z „Zaraniem”, zwracała uwagę głównie na inne formy życia zbiorowego wsi (kółka rolnicze, oświata, spółdzielczość)⁵.

2. Organizacja gmin i sądów gminnych

W świetle aktu o urządzeniu gmin wiejskich z 2 III 1864 r. istotę samorządu gminnego stanowiło zebranie członków gminy wraz z wybieranym wójtem, ławnikami i sołtysami. W skład gminy wchodziłi wszyscy właściciele gruntów, posiadający co najmniej 3 morgi ziemi, bez względu na przynależność społeczną (stanową). Wyłączeni z niej byli jednak przedstawiciele wolnych zawodów (miejskowa inteligencja) oraz urzędnicy policji powiatowej posiadający ziemię w obrębie gminy. W przeciwieństwie do gminy — jednostki terytorialnej, która miała charakter otwarty, niższy szczebel organizacji gminnej — gromada wiejska stanowiła jednostkę zamkniętą dla właścicieli folwarków. Dopiero w 1870 r. przyznano wsiom drobnoszlacheckim prawo do wybierania sołtysa. Do kompetencji zebrania gminnego należało — obok wyboru wójta, sędziego, ławników i innych funkcjonariuszy — podejmowanie uchwał w sprawach dotyczących gospodarki, finansów i problemów społecznych gminy (zarządzanie majątkiem, rozkład i ustanawianie podatków, składek, szkolnictwo, utrzymanie dróg), a także ocena działalności osób sprawujących funkcje gminne. Wójt i sołtysi łączyli władzę państwową i samorządową. Spełniali czynności powierzone przez władze administracyjno-policyjne oraz przez zebranie ogólne gminy. Współcześni zwracali uwagę na nadmierne obciążenie wójtów sprawami administracyjnymi i policyjno-porządkowymi kosztem spraw samorządowych⁶.

⁵ Z. Kmieć, *Prasa warszawska w latach 1908–1918*, Warszawa 1981, s. 95–138.

⁶ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* (dalej: DPKP), t. 62, s. 43–57; *Swod Zakonow Rossijskoj Imperii*, t. II, swod gubernialnych uchreżdzenij, izdanije 1892 goda, uchreżdzenije uprawlienija gubernij Carstwa Polskawo, s. 43–51; K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. IV, *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982, s. 78–89.

Praktyka stale wykazywała, że rządy nad gminą sprawował naczelnik powiatu i starszy strażnik ziemski za pośrednictwem posłusznych sobie wójtów. Naczelnik dysponował zarówno prawnymi, jak i pozaprawnymi możliwościami, aby nieposłusznego wójta podporządkować bądź usunąć z urzędu⁷.

W guberni augustowskiej, w skład której wchodził obszar późniejszych powiatów kolneńskiego, łomżyńskiego, szczuczyńskiego i wysokomazowieckiego, tworzenie nowych gmin po 2 III 1864 r. poprzedzone zostało reorganizacją dotychczasowej gminy patrymonialnej, którą przeprowadził Michał Murawiew, po podporządkowaniu guberni w sierpniu 1863 r. wileńskiemu zarządowi wojenno-policyjnemu. Kształt terytorialny gmin nie uległ wprawdzie zmianie, ale ich ustrój usiłowano przystosować do wzoru rosyjskich wołosti tworzonych po 1861 r. w Cesarstwie. Zwolniono dotychczasowych wójtów, przeprowadzając jednocześnie wybory nowych. Wybory odbywały się pod nadzorem rejonowych naczelników wojenno-policyjnych, którzy pilnowali, aby mieszkańcy gminy wybierali przede wszystkim chłopów. Nie wszędzie to się udawało. Wybrano część dotychczasowych wójtów, a wśród nowo wybranych zdarzały się osoby nie należące do stanu włościańskiego. W dziewięciu gminach ówczesnego powiatu łomżyńskiego wójtami zostali dymisjonowani oficerowie lub podoficerowie, Polacy, nie zamieszkali na terenie tych gmin. Ustanowiono także chłopskie stanowe sądy gminne z prawem sądenia spraw o wartości do 100 rubli⁸.

Po 2 III 1864 r. zachowany został czasowo podział na gminy dokonany na podstawie ukazu z 15 III 1859 r. W latach 1864–1866 liczba gmin stale się zmniejszała w rezultacie łączenia mniejszych w większe. Dawna gmina patrymonialna została ostatecznie zlikwidowana (w swym kształcie terytorialnym) w 1867 r., kiedy to wszedł w życie nowy podział administracyjny Królestwa. W tym roku w nowo utworzonej guberni łomżyńskiej (bez powiatu pułtuskiego, który w latach 1867–1892 wchodził w skład tej guberni) znajdowało się 71 gmin wiejskich (najwięcej w powiatach łomżyńskim i ostrołęckim — po 13)⁹. Dalszym krokiem na drodze zmniejszania liczby gmin była zamiana części miast na osady w 1869 r. Niektóre osady przyłączono do sąsiednich gmin wiejskich, tworząc gminy mieszane, a tylko nieliczne osady zorganizowały się w odrębne gminy. Proces zmniejszania się liczby gmin w Królestwie zakończył się ok. 1890 r. Po tej dacie w guberni łomżyńskiej (bez powiatu węgrowskiego przyłączonego

⁷ J. Łomżyński, *Jaki to samorząd gminny mieliśmy pod rządem rosyjskim*, Warszawa 1916, s. 18–19; „Jan Łomżyński” jest pseudonimem Feliksa Brodowskiego, nowelisty, krytyka literackiego, publicysty oraz autora prac z dziedziny ustawodawstwa agrarnego. Brodowski w latach 1905–1914 był urzędnikiem w Łomżyńskim Urzędzie Gubernialnym do Spraw Włościańskich.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych 6940, s. 386; „Wschód Polski” 1920, nr 10–11, s. 96 (sprawozdanie hr. M.N. Murawiewa o zarządzie Krajem Północno-Zachodnim od 1 maja 1863 r. do 17 kwietnia 1865 r., przekład Henryka Mościckiego); „Dziennik Powszechny” 1864, nr 2.

⁹ Sbornik Prawitielstwiennych Rasporjaženij po Uczrieditielnomu Komitetu w Carstwie Polskom (dalej: SPR), t. IV, s. 547–549.

w 1913 r.) leżały 72 gminy, w tym 49 wiejskich, 21 mieszanych i 2 osady (Nowogród i Zambrów). Najwięcej było ich w powiatach łomżyńskim — 14 i ostrowskim — 12¹⁰.

Zmniejszanie liczby gmin w Królestwie władze uzasadniały względami ekonomicznymi. Utrzymanie większych gmin miało być mniej kosztowne. Praktyka jednak nie potwierdziła tego. W rzeczywistości u podstaw decyzji tworzenia dużych gmin leżały względy polityczne. Władze obawiały się, że członkowie małych organizacji gminnych z czasem uzyskają dużą samodzielność.

Sądy gminne utworzono na podstawie ukazu o urządzeniu gmin wiejskich z 2 III 1864 r. Stanowiły one część organizacyjną samorządu gminnego (obok zebrania gminnego i wójta). Komplet sądu tworzył wójt jako przewodniczący oraz co najmniej dwóch wybieranych ławników. Sądy te funkcjonowały obok systemu ówczesnych sądów powszechnych. Od wyroków ich nie było apelacji. W 1866 r. wprowadzono możliwość kasacji wyroków przez komisje do spraw włościańskich (po 1870 r. przez specjalne urzędy gubernialne do spraw włościańskich). W sprawach cywilnych, bardzo ograniczonych (wartość przedmiotów skargi nie mogła przekraczać 100 rubli, zakaz rozpatrywania spraw o prawo własności do gruntów ukazowych oraz pozostałych, których użytkownicy dysponowali przed 2 III 1864 r. prawem tzw. własności zupełnej), spod kompetencji ich wyłączono ludność nie należącą do stanu włościańskiego. Niewielki był zakres kar: nagana, grzywna do 10 rubli oraz areszt do 7 dni¹¹.

Sądy gminne w formie i charakterze określonych w ukazie z 2 III 1864 r. zostały zlikwidowane w 1876 r. Ustawa z 3 III 1875 r. o zastosowaniu przepisów rosyjskiej reformy sądownictwa z 1864 r. do warszawskiego okręgu sądowego powoływała do życia m.in. nowe sądy gminne. Stanowiły one pierwszą instancję tzw. sądownictwa pokojowego powszechnego dla ludności wiejskiej. Sąd został wyodrębniony ze struktury organizacyjnej gminy. Utworzono okręgi sądowe, które składały się z dwóch lub więcej gmin. Komplet sądu tworzył wybierany sędzia gminny wraz z co najmniej dwoma wybranymi ławnikami. Każda gmina wybierała jednego ławnika oraz zastępcę. Poszerzeniu uległ zakres kompetencji sądu. Przyjmował on do rozpatrywania sprawy cywilne, których wartość nie przekraczała 300 rubli. W sprawach o spadkobranie i o podział spadku kompetencji sądu podlegały zarówno grunty ukazowe, bez względu na powierzchnię, jak i pozostałe. Te ostatnie winny obejmować co najmniej 30 mórg, a wartość ruchomości spadkowych nie mogła przekraczać 1500 rubli.

¹⁰ H. Majewski, *Gmina i wójt*, Warszawa 1901, cz. IV, s. 18; *Pamiętna Książka Łomżyńskiej Guberni na 1914 god.*, s. 87–89, 117–119, 129–131, 144–145, 157–158, 173–174, 186–187.

¹¹ DKPK, t. 62, s. 61–69; Postanowienija Uczreditielnogo Komitietu w Carstwie Polskom (dalej: PKU), t. I, art. 35, s. 178–179, t. V, art. 55 dodatkowego protokołu Komitetu Urządzącego, s. 335–349, art. 523 b, s. 441–462, 504–521 (instrukcja dla sądów gminnych w sprawach karnych); K. Grzybowski, *Historia państwa...*, s. 216–217.

W sprawach karnych sąd mógł wymierzać następujące kary: naganą, grzywnę do 300 rubli, areszt do 3 miesięcy oraz karę więzienia do 1 roku¹².

W 1876 r. w guberni łomżyńskiej (bez powiatu pułtuskiego) utworzono 21 okręgów sądów gminnych. Okręgi składały się przeważnie z 3–4 gmin; tylko III okręg w powiecie szczuczynskim obejmował 2 gminy. Do 1914 r. liczba okręgów zwiększyła się do 26 (bez powiatu węgrowskiego)¹³.

3. Wybory wójtów

Bierne prawo wyborcze na funkcję wójta mieli wszyscy uczestnicy zebrań gminnych, bez różnicy stanu, którzy byli właścicielami co najmniej 6 morgów ziemi w obrębie gminy, liczyli przynajmniej 25 lat i byli stałymi mieszkańcami gminy od 3 lat. Nie mogły kandydować osoby znajdujące się pod sądem, w okresie śledztwa, pod nadzorem policyjnym, a także ci, wobec których ustanowiono opiekę. Cenzus wykształcenia nie był wymagany. W 1879 r. Komitet do Spraw Królestwa Polskiego obniżył dla całego kraju cenzus majątkowy dla osób wybieranych na wójtów do 3 morg. Zastosowanie tego przepisu wymagało jednak każdorazowej zgody Urzędu Gubernialnego do Spraw Włościańskich. Zebranie gminne wybierało dwóch kandydatów, z których jeden na wniosek naczelnika powiatu zatwierdzany był przez gubernatora w funkcji wójta, a drugiego pozostawiano zastępcą. Korzystano przy tym z opinii komisarza do spraw włościańskich oraz zasięgano informacji w gubernialnym zarządzie żandarmerii o kandydatach na temat ich „prawomyślności” politycznej. Kadencja wójta trwała 3 lata¹⁴.

Wybory wójtów miały często charakter formalny. Naczelnicy powiatów sami proponowali kandydatów, a rola wyborców sprowadzała się do mniej lub bardziej milczącego ich poparcia¹⁵. O przebiegu i charakterze raczej typowych wyborów świadczy skarga mieszkańców gminy Krasnosielec w powiecie makowskim z 1912 r.: „6 maja u nas odbyły się wybory [...] Zaproponowaliśmy Mossakowskiego i Bąkowskiego. Społeczność nasza podzieliła się na dwie połowy. Obecny na zebraniu pomocnik naczelnika powiatu makowskiego rozkazał policzyć głosy stojące po stronie Bąkowskiego, stojących zaś po stronie Mossakowskiego nie liczył. Ludzie na stronie Mossakowskiego głosowali także

¹² *Swod Zakonow Rossijskoj Impierii*, t. XVI, cz. 1, wydanie 1892 roku z przedrukiem 1893 roku, uchylenie sędziowskich ustanowień, s. 124–125, ustaw grażdanskawo sudoproizwodstwa, s. 266–267, ustaw ugołownawo sudoproizwodstwa, s. 268; K. Grzybowski, *Historia państwa...*, s. 217.

¹³ APL, ZPL 95, k. 50–51, 53–54; *Pamjatnaja Kniżka Warszawskawo Sudiebnawo Okruga na 1914 god*, s. 72–73.

¹⁴ DPKP, t. 62, s. 71–73; *Swod Zakonow Rossijskoj Impierii*, t. II, s. 52–54; H. Brodowska, *Ruch chłopski...*, s. 113; K. Grzybowski, *Historia państwa...*, s. 83–84.

¹⁵ I. Kostjuszko, *Kriestianskaja...*, s. 425, H. Brodowska, *Ruch chłopski...*, s. 129.

na Bąkowskiego, objaśniając, że mają prawo dać dwa głosy, lecz naczelnik nie brał ich pod uwagę. Pod koniec wyborów jeden człowiek krzyknął: drugim kandydatem będzie Pajewski, i nie więcej jak trzech ludzi potwierdziło, że może być Pajewski. Naczelnik nie licząc głosów polecił zapisać jako drugiego kandydata Pajewskiego”¹⁶. Skarga ta świadczy o stosowaniu różnego rodzaju manipulacji przez pomocnika naczelnika powiatu, a także o „sejmikowych” zwyczajach występujących gdzieś na wyborach. Skargi na przebieg i wyniki wyborów były częstym zjawiskiem na wsi powłaszczeniowej (m.in. w 1871 r. protestowali chłopi 7 gmin w guberni łomżyńskiej)¹⁷.

Nie należały do rzadkości wypadki pozyskiwania przez niektórych, bardziej obrotnych i sprytnych, chłopów głosów wyborców. Odbywało się to poprzez częstowanie piwem i wódką, najczęściej przed wyborami. Tym sprawom poświęcone były liczne korespondencje do gazet warszawskich. W ich świetle pijaństwo wójtów oraz zwyczaj częstowania przed, a nawet w dniu wyborów, stały się podstawową przyczyną złego funkcjonowania samorządu gminnego¹⁸.

Zjawisko to przybrało na sile — jak się zdaje — w okresie przed 1914 r. Pojawiły się wówczas nowe metody zdobywania sobie poparcia współmieszkańców gminy. Na marginesie odpowiedzi w związku ze skargami na wyniki wyborów w gminie Zambrów w 1912 r. naczelnik powiatu łomżyńskiego stwierdzał: „W ostatnim czasie daje się zauważyć ogólne dążenie niektórych uczestników zgromadzeń, zwłaszcza osób o wątpliwej reputacji moralnej, do zniesławiania i zaskarżania prawie każdych wyborów, szczególnie na funkcje wójta i ławników. Dzieje się to wyłącznie przy użyciu nieprzystojnych środków: szantażu, ugaszczania, załatwiania porachunków ze swymi przeciwnikami, zniesławiania i zaskarżania osób znajdujących się służbowo na zgromadzeniu. Wszystko to powoduje demoralizację, partyjność w gminie i wzbudza wrogie nastawienie jednej części ludności gminy do drugiej”¹⁹. Wypowiedź ta, która dotyczy sytuacji przynajmniej w powiecie łomżyńskim, wskazuje na istnienie dosyć rozpowszechnionej walki różnych „stronnictw” wyborczych. Do metod, którymi posługiwały się osoby stające w szranki wyborcze, obok stosunkowo niewinnego ugaszczania, należały m.in. pobicia oponentów (gmina Ruda w powiecie szczuczynskim, 1913 r.), a nawet denuncjacje polityczne. W związku z wyborem na wójta gminy Szepietowo w powiecie wysokomazowieckim, chłopca Józefa Bauera, napłynęły w 1913 r. do władz gubernialnych skargi od niektórych mieszkańców gminy. Stanisław Wojno ze wsi Dąbrowa Michałki zarzucał Bauerowi, że ten nie tylko przekupywał wyborców, ale jest osobą „nieprawomyślną”, bowiem przed 1905 r. sprowadzał z zagranicy antyrządowe

¹⁶ APB, KGL 152, k. 18.

¹⁷ H. Brodowska, *Ruch chłopski...*, s. 129–130.

¹⁸ Np. „Gazeta Świąteczna” 1883, nr 105. Z jednej gminy i parafii nad rzeką Narwią położonej, „Zaranie” 1909, nr 21, Z Kadziła w pow. ostrołęckim.

¹⁹ APL, ZPL 1304, k. 39.

gazetki i rozpowszechniał je wśród ludności. Pomocnik naczelnika powiatu sugerował, że kampania przeciwko Bauerowi jest sprawką byłego wójta Marcina Sasinowskiego, szlachcica, który nie mógł pogodzić się z faktem, że po przeszło 30 latach ciągłego sprawowania tej funkcji nie jest już wójtem. Występując przeciwko nowo wybranemu i zatwierdzonemu wójtowi wyciągano niekiedy na światło dzienne jego różne, udowodnione lub nieudowodnione wykroczenia, najczęściej defraudacje w kasie gminnej lub inne malwersacje (gmina Warchoły w powiecie ostrowskim, 1912 r.)²⁰.

Trudno jest często oddzielić słuszne skargi na nieprawidłowy przebieg i wyniki wyborów lub na działalność wójta od tendencyjnych głosów krytycznych. W praktyce występowały one zwykle obok siebie. Niemniej jednak pewne elementy walki wyborczej są faktem łatwo dostrzegalnym. Nie oceniałbym tego zjawiska wyłącznie negatywnie. Nie zawsze względy finansowe (oficjalne wynagrodzenie plus znacznie wyższe nielegalne dochody) były jedynym lub głównym motywem ubiegania się o funkcję wójta. Wybory do władz gminnych stanowiły dla chłopów i drobnej szlachty namiastkę życia publicznego, w ramach tych możliwości jakie dawało ówczesne prawo i praktyka rosyjskiej administracji. „Kampanie wyborcze” stanowiły ponadto urozmaicenie codziennego życia wiejskiego²¹.

W 1864 r. 95% wójtów w Królestwie pochodziło z chłopów i innych warstw, a tylko 5% stanowiła szlachta. Wybory przeprowadzali naczelnicy wojenno-policijni wraz z komisarzami do spraw włościańskich. Czuwali nad tym, aby funkcji tych nie objęły osoby „nieprawomyślne”, do których zaliczano przede wszystkim ziemian, drobną szlachtę i duchowieństwo. Murawiew, który jeszcze na wiosnę 1864 r. nadzorował w guberni augustowskiej realizację ukazów z 2 III 1864 r., stał na stanowisku, że od wójtów można nie wymagać żadnych kwalifikacji, a głównym ich atutem winna być „prawomyślność”. Zasada ta była często sprzeczna z aspiracjami samych chłopów, którzy pragnęli, aby wójt mógł skutecznie bronić ich interesów, załatwiając różne sprawy w urzędach i sądach. Musiał więc posiadać pewne wykształcenie i wyrobienie w sprawach publicznych²².

Z czasem odsetek wójtów z chłopów obniżył się, a z innych warstw — powiększył się. W 1870 r. w całym Królestwie wójtowie z chłopów stanowili jeszcze 78%, z innych warstw (głównie mieszczan) — 9%, ze szlachty — 13%. W 1873 r. odsetki te wynosiły: chłopci — 75,3%, szlachta — 14%, inni — 10,7%. W 1877 r. było już 16% wójtów ze szlachty. Stopniowo władze nabierały coraz więcej zaufania do wójtów pochodzenia szlacheckiego, a kłopoty spowodowane analfabetyzmem wójtów z chłopów przełamywały niechęć i podejrzliwość do

²⁰ APB, KGL 147, k. 28–29, 238, k. 8, 261, k. 37–38.

²¹ H. Brodowska, *Ruch chłopski...*, s. 132; A. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 220.

²² APB, Zarząd Wojennego Naczelnika Wysokomazowieckiego Rejonu 2 k. 244–245, 261; PKU, t. I, s. 353–356, t. II, zapiski członka zawiedywajuszczawo dziełami Uczreditielnawo Komitieta o chodie krietstjanskawo dzieła w Carstwie Polskom, s. 32; H. Brodowska, *Ruch chłopski...*, s. 126–127.

nich ze strony lokalnej administracji²³. W guberni łomżyńskiej odsetek wójtów ze szlachty był wyższy niż w innych guberniach Królestwa. W 1873 r. sięgał on 40%²⁴.

Wśród kandydatów na wójtów w guberni łomżyńskiej w przededniu I wojny światowej większość stanowili chłopi. Przewaga ich była szczególnie wyraźna w I i II grupie gmin. W III grupie gmin wybierana była przede wszystkim drobna szlachta, rzadziej ziemianie, ale chłopi również stawiali w szranki wyborcze (tab. 1).

T a b e l a 1. Skład społeczny wybranych kandydatów na wójtów w guberni łomżyńskiej w latach 1912–1914 (oprócz powiatów łomżyńskiego i węgrowskiego)

Grupa gmin	Ziemiaństwo	Drobna szlachta	Chłopi
I	—	—	4
II	—	2	13
III	1	17	9
Ogółem	1	19	26

I — Gawrychy i Turośl w powiecie kolneńskim.

II — Czerwone, Kubra, Mały Płock w powiecie kolneńskim, Komorowo w powiecie ostrowskim, Szczawin w powiecie ostrołęckim, Pruska i Ruda w powiecie szczuczynskim.

III — Rogienice w powiecie kolneńskim, Perzanowo i Smrock w powiecie makowskim, Kamieńczyk Wielki i Szulborze Koty w powiecie ostrowskim, Nakły, Rzekuń, Troszyn w powiecie ostrołęckim, Białaszewo i Grabowo w powiecie szczuczynskim, Kowalewyszczyna, Piekuty, Szepietowo w powiecie wysokomazowieckim.

Ź r ó d ł o: APB, KGL 150, k. 2–3, 151 k. 3–4, 153 k. 4–5, 157 k. 4–5, 186 k. 6–7, 187 k. 3–4, 203 k. 4–5, 11–12, 212 k. 2–3, 221 k. 6–7, 229 k. 9–10, 238 k. 4–5, 261 k. 7–10, 267 k. 5–6, 268 k. 6–7, 16–17, 26–27, 287 k. 8–9, 292 k. 11–12, 297 k. 8–9, 324 k. 6–7, 362 k. 6–7, 382 k. 3–4, 384 k. 8–9, 452 k. 5–6.

Kandydaci chłopi spełniali wymagany cenzus majątkowy. Stan posiadania ich kształtował się od 6 mórg (Mikołaj Polkowski z gminy Gawrychy w powiecie kolneńskim) do 60 mórg (Bauer z gminy Szepietowo w powiecie wysokomazowieckim)²⁵.

Poziom wykształcenia tych osób był niski. Wśród chłopów przeważały osoby posiadające tzw. wykształcenie domowe. W źródłach określani byli jako „słabo piśmienni”. Niektórzy mieli ukończoną szkołę elementarną. Nie było kandydatów legitymujących się skończonym lub nieukończonym gimnazjum. Jednak wśród chłopów z tzw. wykształceniem domowym trafiały się osoby, których poziom wiadomości był znacznie wyższy od ogólnego. Należał do nich Franciszek Ruchała z gminy Czerwone w powiecie kolneńskim, który według gubernialnego zarządu żandarmerii był sympatykiem Narodowej Demokracji. W okresie rewolucji 1905 r. prowadził antyrządową agitację i kolportował nielegalną literaturę²⁶.

²³ SPR, t. VII, załącznik, s. 14; I. Kostjuszko, *Kriestianskaja...*, s. 417; H. Brodowska, *Ruch chłopski...*, s. 155.

²⁴ I. Kostjuszko, *Kriestianskaja...*, s. 418.

²⁵ APB, KGL 153, k. 4–5, 261 k. 9–10.

²⁶ APB, KGL 268, k. 3.

T a b e l a 2. Skład społeczny wybranych kandydatów na wójtów w powiecie łomżyńskim

Grupa gmin	1882—1890				1905—1913			
	ziemiaństwo	drobna szlachta	chłopi	mieszczanie	ziemiaństwo	drobna szlachta	chłopi	mieszczanie
II	2	4	4	—	—	3	8	—
III	1	9	2	1	1	9	4	1
Ogółem	3	13	6	1	1	12	12	1

II — Drozdowo, Kupiski, Miastkowo, Szumowo

III — Chlebotki, Kossaki, Lubotyń, Puchaly, Szczepankowo.

Ź r ó d ł o: APL, ZPL 166 k. 13, 18, 204 k. 36—40, 45, 206 k. 77, 224 k. 11—13, 44, 52—53, 270 k. 5, 8, 19—28, 277 k. 54, 338 k. 38—39, 383 k. 87—90, 181—182, 187—188, 233—234, 1118 k. 100—101, 1142 k. 80—81, 93—94, 1171 k. 282—283, 290—291, 378—379, 383—384, 1233 k. 126—127, 288—289, 306—307, 315—316, 383—384, 1270 k. 83—84, 91—92, 448—449, 499—500, 1348 k. 99—100, 107—108, 1354 k. 96—97.

W powiecie łomżyńskim, zarówno w latach 1882–1890, jak i w 1905–1913, chłopi kandydujący na wójtów stanowili mniejszość. Udział ich w drugim okresie był już jednak wyraźnie wyższy. Nastąpił dostrzegalny wzrost zainteresowania chłopów wyborami w II grupie gmin. W III grupie dominowała drobna szlachta i ziemiaństwo, aczkolwiek ich przewaga liczebna nad chłopami w drugim okresie nie była już tak wyraźna jak w pierwszym (tab. 2). W „szlacheckiej” gminie Lubotyń wójtami byli chłopi Jakub Głębocki od 1886 r. i Szymon Hrynkiewicz od 1907 r. Ten ostatni był nauczycielem w miejscowej szkółce elementarnej; nie można go więc traktować jako typowego przedstawiciela swej warstwy²⁷.

Dysproporcja stanu posiadania kandydatów chłopów była znaczna: od 14 mórg (Głębocki i Bronisław Burzyński z gminy Kupiski) do 54 mórg (Franciszek Figoń z gminy Szumowo) w okresie pierwszym oraz od 6 mórg (Wincenty Wymułek z gminy Kupiski) do 113 mórg (Stanisław Jasionek z gminy Lubotyń) w drugim²⁸.

Wśród chłopów kandydujących na wójtów w latach 1882–1890 przeważały osoby bez szkolnego wykształcenia, piśmienne lub „słabo piśmienne” w językach polskim i rosyjskim. Było kilka wypadków kandydowania osób niepiśmiennych (analfabetów). Wyjątkiem był B. Burzyński z Łomży, długoletni wójt gminy Kupiski, który ukończył 5 klas gimnazjum w Łomży. W latach 1905–1913 częściej niż w poprzednim okresie kandydowały osoby z ukończoną szkółką elementarną. Na dalszy plan zeszło tzw. wykształcenie domowe. Nie było osób niepiśmiennych. Najbardziej wykształcony był Szymon Hrynkiewicz, który ukończył seminarium nauczycielskie w Wejwerach w powiecie mariampolskim guberni suwalskiej²⁹.

Po pierwszych wyborach w 1864 r. frekwencja na wyborach (i na zebraniach gminnych) stale spadała. Sprawity to głównie działania władz administracyjnych, które manipulowały przebiegiem zebrań i zniekształcały wyniki wyborów³⁰.

T a b e l a 3. Frekwencja na wyborach wójtów w guberni łomżyńskiej w latach 1912–1914 (oprócz powiatów łomżyńskiego i węgrowskiego)

Grupa gmin	Liczba zebrań wyborczych	Liczba osób uprawnionych do udziału	Liczba osób obecnych na zebraniach	Frekwencja (%)
I	2	1552	1053	68
II	8	4327	2783	64
III	13	7359	4971	68
Ogółem	23	13238	8807	67

Grupy gmin: zob. tab. 1.

Źródło: zob. tab. 1.

²⁷ APŁ, ZPL 383, k. 181–182, 1171 k. 383–384.

²⁸ APŁ, ZPL 270, k. 5, 383 k. 181–182, 233–234, 1118, k. 100–101, 1233 k. 383–384.

²⁹ APŁ, ZPL 270, k. 5, 1171 k. 383–384.

³⁰ I: Kostjuszko, *Kriestianskaja...*, s. 414–415; H. Brodowska, *Ruch chłopski...*, s. 136; A. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 219–220.

T a b e l a 4. Frekwencja na wyborach wójtów w powiecie łomżyńskim

Grupa gmin	1882—1890				1905—1913			
	liczba zebrań wyborczych	liczba osób uprawnionych do udziału	liczba osób obecnych na zebraniach	frekwencja (%)	liczba zebrań wyborczych	liczba osób uprawnionych do udziału	liczba osób obecnych na zebraniach	frekwencja (%)
II	8	3549	2821	79	8	4388	2769	63
III	10	5107	4175	82	11	6673	4455	67
Ogółem	18	8656	6996	81	19	11061	7224	65

Grupy gmin: zob. tab. 2.

Źródło: zob. tab. 2.

W guberni łomżyńskiej w latach 1912–1914 frekwencja na zebraniach wyborczych kształtowała się w granicach 64–68%. Wyższa była w gminach wyłącznie chłopskich oraz z przewagą drobnej szlachty (tab. 3). Wyraźny spadek frekwencji można zaobserwować na przykładzie powiatu łomżyńskiego. Od lat osiemdziesiątych spadła ona z 81 do 65%. Zmniejszenie się frekwencji nastąpiło w obydwu grupach gmin, lecz zarówno w pierwszym, jak i w drugim okresie w III grupie była ona wyższa aniżeli w II grupie (tab. 4). Drobna szlachta, mimo niezbyt dobrych doświadczeń w kontaktach z rosyjską administracją, przywiązywała większe od chłopów znaczenie do instytucji gminnych i była bardziej od nich zainteresowana wyborami. Teza ta odnosiłaby się przede wszystkim do gmin szlachecko-chłopskich.

4. Wybory sędziów gminnych i ławników

Sądy gminne z lat 1864–1876 nie zyskały dobrej opinii. Wprawdzie Komitet Urządzający w Królestwie Polskim wypowiadał się na ich temat na ogół pozytywnie (przy dużym zróżnicowaniu opinii: od prawie entuzjastycznej w 1864 r. do bardziej umiarkowanej w 1870 r.), ale już władze niższego szczebla miały o nich odmienne, często negatywne, zdanie. Na przykład komisarz do spraw włościańskich powiatu łomżyńskiego w 1870 r. zwracał uwagę, że protokoły posiedzeń tych sądów sporządzane są niewłaściwie i naruszają podejrzenia o wydawaniu stronniczych wyroków. Dotkliwie dał się odczuć powszechny brak znajomości prawa u wójtów będących przewodniczącymi sądów i u ławników. Większość składu tych sądów stanowili chłopci. W 1873 r. w guberni łomżyńskiej był najniższy w Królestwie odsetek ławników chłopów — ok. 72%. Stosunek mieszkańców gmin do sądów był zróżnicowany, lecz na ogół negatywny. Chłopi byli niezadowoleni z częstych niewłaściwych wyroków, a wśród ziemiaństwa i drobnej szlachty sądy te traktowane były lekceważąco³¹.

Bierne prawo wyborcze na sędziego gminnego mieli wszyscy członkowie gminy w wieku co najmniej 25 lat, którzy posiadali co najmniej 6 mórg gruntów w obrębie gminy. Wymagany był cenzus wykształcenia: kandydaci winni legitymować się co najmniej ukończoną szkółką elementarną. Mniejsze były wymagania w stosunku do ławników. Musieli oni spełniać warunki konieczne przy kandydowaniu na wójta oraz dodatkowo wykazać się umiejętnością pisania. Kadencja sądów gminnych trwała 3 lata³².

³¹ APŁ, ZPL 53, k. 3; PKU t. II, zapiski, s. 28, 32; SPR, t. VII, załączniki, s. 14–15; I. Kostjuszko, *Kriestianskaja...*, s. 418; H. Brodowska, *Ruch chłopski...*, s. 181–182; J. Szumski, *Sądy gminne w guberni łomżyńskiej w latach 1864–1876. Działalność i spuścizna aktowa*, [w:] *Archiwa i archiwalia łomżyńskie*. Praca zbiorowa pod red. A. Dobrońskiego, Łomża 1986, s. 25–26.

³² *Swod Zakonow Rossijskoj Imperii*, t. XVI, cz. 1, uczrieżdzenije sudiebnych ustanowienij, s. 128.

Udział chłopów w liczbie tych, którzy mogli kandydować na sędziego i ławnika był na ogół niewielki. W 1887 r. na listach uprawnionych do kandydowania w 12 gminach powiatu łomżyńskiego chłopci stanowili 21% (41 osób na ławnika i 4 na sędziego). Trzech chłopów z gminy Szumowo, którzy mogli ubiegać się o funkcję ławnika, nie umiało pisać. Chłopi, którym przyznano prawo kandydowania na sędziego gminnego, to aktualni lub byli wójtowie: Bronisław Burzyński, Aleksander Dębski z gminy Szczepankowo (szkoła powiatowa w Łomży), Jan Dzieniszewski z gminy Puchały (szkółka miejska w Zambrowie) oraz Wiktor Leszczyński z gminy Szumowo (właściciel 99 mórg ziemi we wsi Srebrna, szkoła miejska w Wysokiem Mazowieckiem). W 1889 r. w siedmiu gminach powiatu łomżyńskiego chłopci uprawnieni do kandydowania stanowili 38% (41 osób). Spośród nich zaledwie trzech mogło ubiegać się o funkcję sędziego: Burzyński, Leszczyński oraz wspomniany już Głębocki — wójt gminy Lubotyń (miał tzw. wykształcenie domowe, ale wcześniej przez 9 lat był pisarzem gminnym w różnych gminach powiatu łomżyńskiego i ostrołęckiego)³³. Zdarzało się, że w gminach całkowicie chłopskich władze nie sporządzały w ogóle list osób uprawnionych do kandydowania na sędziego gminnego (Gawrychy, Łyse, Turośl w powiecie kolneńskim w 1914 r.)³⁴.

W pierwszych wyborach na sędziów i ławników w 1876 r. aktywnie wystąpiło ziemiaństwo. Właściciele ziemscy zamierzali za pośrednictwem nowych sądów zwiększyć swe wpływy na ludność wiejską, oddziałując w duchu solidaryzmu społecznego³⁵.

W powiecie łomżyńskim w 1876 r. wybrano trzech sędziów — właścicieli ziemskich, a jeden — również ziemianin — pochodził z nominacji. Wśród kandydatów wybranych w sześciu gminach, tworzących dwa okręgi sądowe, znajdował się jeden chłop (Burzyński), który otrzymał komplet głosów w gminie Kupiski. Ławnicy pochodzili niemal całkowicie z ziemiaństwa i drobnej szlachty. Wśród 26 osób było tylko dwu chłopów — Kazimierz Krajewski z Montwicy i Mateusz Tyborowski z Kupisek, którzy kandydowali w gminie Kupiski. Ukończyli oni szkołę elementarną w Nowogrodzie. Kandydatami na ławników wybrano trzech aktualnych i trzech byłych wójtów, jednego aktualnego pisarza gminnego i jednego byłego zastępcę ławnika. Ponieważ łączenie funkcji wójta i ławnika było zabronione, wspomniani wójtowie musieli zrezygnować ze swych nowych funkcji³⁶.

Wyniki wyborów do sądów gminnych w 1876 r. w Łomżyńskim nie potwierdziły obaw Zygmunta Glogera, który na łamach „Gazety Warszawskiej” pisał, że na listach kandydatów na sędziów i ławników, układanych przez wójtów „za radą i podszeptami pisarzy gminnych i innych doradców”, jest mało

³³ APŁ, ZPL 276, k. 1–3, 358 k. 97.

³⁴ APB, KGL 377, k. 146.

³⁵ H. Brodowska, *Ruch chłopski...*, s. 183.

³⁶ APŁ, ZPL 95, k. 137–138, 176–180, 296–297.

osób nadających się na te funkcje. Miał za złe wójtom, że ci nie radzili się „inteligencji gmin” (tj. przede wszystkim ziemiaństwa). Wyrażał obawę, że ludność wiejska „bezmyślną większością głosów popierać będzie najbardziej zbliżonych ubiorem i charakterem do siermięgi i obyczajów ludu”³⁷.

Według Brodowskiej chłopi do nowych sądów odnieśli się niechętnie. Przyczyną tego była obawa przed wzrostem opłat za utrzymanie sądów oraz pewne przywiązanie — mimo poprzednich narzekań i skarg — do sądów wójtowskich³⁸. Inny był stosunek chłopów do nowych sądów na obszarach zamieszkałych przez drobną szlachtę. W latach 1876–1878 naczelnik powiatu łomżyńskiego kilkakrotnie informował, że chłopi są zadowoleni z nowych sądów gminnych. W przeciwieństwie do dawnych sądów w obecnych sądach gminnych sprawy rozstrzygane są szybko i mniej jest skarg w związku z niesłusznymi wyrokami. Naczelnik przypisywał ten stan rzeczy silnej pozycji sędziów i mniejszemu niż poprzednio wpływowi ławników na bieg spraw. Sędziowie pochodzący z ziemiaństwa dążą do zjednania sobie wszystkich warstw społecznych, poświęcając sporo uwagi każdej skardze. Z powyższą opinią korespondował głos Glogera. W 1878 r. donosił on, że sąd gminny I okręgu w powiecie wysokomazowieckim, z siedzibą w Tykocinie, cieszy się zaufaniem wszystkich grup społecznych. Strony z reguły były zadowolone z wyroków, o czym świadczyły nieliczne apelacje. W skład sądu wchodziły trzy osoby ze szlachty i jeden chłop³⁹.

Jak się zdaje, polityka ta przyniosła w niedługim czasie efekty. W 1882 r. mieszkańcy wsi Giełczyn w gminie Kupiski podali prośbę o powtórzenie wyborów na sędziego w ich gminie. Większość chłopów była nieobecna na wyborach, wypadły one bowiem w okresie świąt Wielkiejnocy. Chcieli ponownie powierzyć funkcję sędziego Rosjaninowi Mikołajowi Łochtinowi, właścicielowi majoratu Giełczyn, z którego byli zadowoleni⁴⁰.

Właściciele ziemscy — sędziowie gminni — mogli występować jako czynnik neutralizujący antagonizmy chłopsko-drobnoszlacheckie. Antagonizmy te ujawniały się także przy okazji wyborów. W 1889 r. napłynęły skargi od chłopów mieszkańców różnych wsi gminy Lubotyń na wybranych kandydatów na sędziego i ławników pochodzących z miejscowej drobnej szlachty. W skargach zawarty był zarzut, że osoby te prześladują chłopów, a szlachta, którą oni reprezentują, jest wrogo nastawiona do władzy⁴¹. Była to próba wykorzystania jako atutu w rozgrywkach z drobną szlachtą oficjalnej opinii o jej skłonnościach do „nieprawomyślnych wystąpień”.

³⁷ „Gazeta Warszawska” 1876, nr 30.

³⁸ H. Brodowska, *Ruch chłopski...*, s. 185–186.

³⁹ APL, ZPL 95, k. 321, 337; „Gazeta Warszawska” 1878, nr 101.

⁴⁰ APL, ZPL 155, k. 146.

⁴¹ APL, ZPL 387, k. 5–6, 11–12.

T a b e l a 5. Kandydowanie na sędziów gminnych w guberni łomżyńskiej w latach 1912–1914 (oprócz powiatów łomżyńskiego i węgrowskiego)

Grupa gmin	Pochodzenie społeczne kandydatów			
	ziemiaństwo	drobna szlachta	chłopi	mieszczenie
I	2	1	2	1
II	9	3	1	1
III	16	4	—	—
Ogółem	27	8	3	2

I — Brańszczyk, Długosiodło, Poręba w powiecie ostrowskim, Dylewo, Nasiadki, Wach w powiecie ostrołęckim,

II — Czerwone, Kubra, Mały Płock w powiecie kolneńskim, Jasienica i Komorowo w powiecie ostrowskim, Szczawin w powiecie ostrołęckim, Pruska i Ruda w powiecie szczuczynskim, Stelmachowo w powiecie wysokomazowieckim,

III — Rogienice w powiecie kolneńskim, Karniewo, Perzanowo, Płoniawy, Sielc, Smrock, Sypniewo w powiecie makowskim, Kamieńczyk Wielki i Szulborze Koty w powiecie ostrowskim, Nakły, Rzekuń, Troszyn w powiecie ostrołęckim, Białaszewo, Grabowo, Szczuczyn w powiecie szczuczynskim, Kowalewszczyzna, Piekuty, Piszczaty, Poświętne, Szepietowo w powiecie wysokomazowieckim.

Ź r ó d ł o: APB, KGL 136 k. 23–24, 58–59, 79–80, 88–89, 109–110, 116–117, 124–125, 205 k. 4–5, 7–8, 12–13, 252 k. 23–24, 30–31, 41–42, 101–102, 109–110, 112–113, 126–127, 136–137, 253 k. 33–34, 38–39, 46–47, 50–51, 377 k. 40–44, 55–56, 121–122, 178–179, 181–182, 194–195.

W guberni łomżyńskiej w latach 1912–1914 chłopi kandydowali na sędziów wyłącznie w gminach I i II grupy (tab. 5). Jeden kandydat mógł starać się o wybór we wszystkich gminach okręgu. Widoczna jest przewaga liczebna kandydatów z ziemiaństwa i drobnej szlachty. Wystąpiła ona nawet w gminach I grupy. Do wyborów stanęło tylko trzech chłopów: Franciszek Domurad z gminy Dylewo w powiecie ostrołęckim, posiadający tzw. wykształcenie domowe, aktualny wójt, właściciel 40-morgowego gospodarstwa, Julian Malewski z gminy Długosiodło w powiecie ostrowskim, który skończył szkołę elementarną i był właścicielem 28 mórg ziemi, aktualny wójt od 1893 r. oraz Franciszek Pasztaleniec z gminy Jasienica w powiecie ostrowskim, również mający szkołę elementarną i posiadacz gospodarstwa o powierzchni 31 mórg⁴². Osoby te nie ustępowały pod względem wykształcenia i stanu posiadania kandydatom pochodzącym z drobnej szlachty.

Również w powiecie łomżyńskim chłopscy kandydaci na sędziów w pierwszym i drugim okresie liczebnie wyraźnie ustępowali ziemiaństwu i drobnej szlachcie. W latach 1905–1913 rzadziej stawali do wyborów aniżeli w latach osiemdziesiątych. Kandydowali także w gminach zamieszkałych przez drobną szlachtę (tab. 6). W latach 1882–1890 o wybór na sędziego ubiegało się dwóch chłopów: Burzyński, który dwukrotnie kandydował w gminie Kupiski oraz Dzieniszewski — występujący o wybór w gminie Puchały. W latach 1905–1913

⁴² APB, KGL 136, k. 88–89, 252 k. 112–113, 126–127.

T a b e l a 6. Kandydowanie na sędziów gminnych w powiecie łomżyńskim

Grupa gmin	1882–1890				1905–1913			
	pochodzenie społeczne kandydatów				pochodzenie społeczne kandydatów			
	ziemiaństwo	drobna szlachta	chłopi	mieszczenie	ziemiaństwo	drobna szlachta	chłopi	mieszczenie
II	3	2	2	—	9	3	1	—
III	2	5	1	1	11	3	1	—
Ogółem	5	7	3	1	20	6	2	—

Grupy gmin: zob. tab. 2.

Ź r ó d ł o: APL, ZPL 155 k. 131–136, 253 k. 14–15, 276 k. 73, 378 k. 26–27, 1122 k. 159, 165–166, 177–178, 180–181, 195–196, 205–206, 224–225, 235–236, 264–265, 280–281, 289–290, 1157 k. 312–313, 1210 k. 141–142, 149–150, 161–162, 167–168, 1231 k. 118–119, 1271 k. 133–134, 1301 k. 105–106, 120–123, 212–213, 226–227.

na sędziego kandydował Hrynkiewicz, który w gminach Lubotyń i Szumowo w 1910 r. otrzymał więcej głosów aniżeli aktualny sędzia w III okręgu Nikodem Korytkowski — szlachcic z gminy Śniadowo⁴³.

T a b e l a 7. Frekwencja na wyborach sędziów gminnych w guberni łomżyńskiej w latach 1912–1914

Grupa gmin	Liczba zebrań wyborczych	Liczba osób uprawnionych do udziału	Liczba osób obecnych na zebraniach	Frekwencja (%)
I	4	2 922	1 794	61
II	11	6 265	4 115	61
III	17	9 022	5 878	65
Ogółem	32	18 209	11 787	65

Grupy gmin: zob. tab. 5.

Źródło: zob. tab. 5.

Frekwencja podczas wyborów na sędziów gminnych w guberni łomżyńskiej kształtowała się w granicach 61–65%. Była ona najwyższa w gminach III grupy (tab. 7). Na przykładzie powiatu łomżyńskiego można stwierdzić, że w początkowym okresie funkcjonowania sądów gminnych frekwencja ta była stosunkowo wysoka (około 80% w latach 1882–1890). W okresie 1905–1913 spadła do 65%. W tym czasie większe zainteresowanie wyborami sędziów wykazywali mieszkańcy gmin, w których przeważała drobna szlachta (tab. 8).

Wśród wybranych kandydatów na ławników w guberni łomżyńskiej w latach 1912–1914 przeważali chłopi (48 na 79 wszystkich mandatów). Tylko oni kandydowali w gminach chłopskich i stanowili wyraźną większość w gminach II grupy (tab. 9). Najwięcej było osób z tzw. wykształceniem domowym. Niektórzy byli po szkółce elementarnej. Wśród tych pierwszych zdarzali się kandydaci „słabo piśmienni”. Najbardziej wykształcony był Władysław Markuszewski ze wsi Kabat w gminie Długosiodło, który w 1912 r. kandydował w I okręgu sądowym w powiecie ostrowskim. Legitymował się ukończonym progimnazjum w Pułtusku⁴⁴. Stan majątkowy kandydatów kształtował się od 8 mórg (Piotr Mikulski z gminy Białaszewo i Jan Zawadzki z gminy Kowalewsczyzna) do 53 mórg (Markuszewski)⁴⁵. O Stanisławie Antoszewskim z gminy Rzekuń w powiecie ostrołęckim informowano, że w 1906 r. agitował za wprowadzeniem języka polskiego do szkół i urzędów oraz kolportował czasopismo „Polak”⁴⁶.

⁴³ APŁ, ZPL 155, k. 131, 253 k. 14–15, 276 k. 73, 1231 k. 118–119.

⁴⁴ APB, KGŁ 272, k. 9–10.

⁴⁵ APB, KGŁ 272, k. 9–10, 415 k. 9–10, 434 k. 2–3

⁴⁶ APB, KGŁ 174, k. 12–13, 26.

T a b e l a 8. Frekwencja na wyborach sędziów gminnych w powiecie łomżyńskim

Grupa gmin	1882–1890				1905–1913			
	liczba zebrań wyborczych	liczba osób uprawnionych do udziału	liczba osób obecnych na zebraniach	frekwencja (%)	liczba zebrań wyborczych	liczba osób uprawnionych do udziału	liczba osób obecnych na zebraniach	frekwencja (%)
II	3	1344	1145	86	10	5320	3411	64
III	4	2170	1721	79	11	6283	4188	67
Ogółem	7	3514	2866	82	21	11603	7599	65

Grupy gmin: zob. tab. 2.

Źródło: zob. tab. 6.

T a b e l a 9. Skład społeczny wybranych kandydatów na ławników w guberni łomżyńskiej w latach 1912–1914

Grupa gmin	Ziemiaństwo	Drobna szlachta	Chłopi	Mieszczanie
I	—	—	18	—
II	—	5	17	—
III	3	22	13	1
Ogółem	3	27	48	1

I — Gawrychy, Łyse, Turośl w powiecie kolneńskim, Brańszczyk, Długosiodło, Poręba w powiecie ostrowskim, Dylewo, Nasiadki, Wach w powiecie ostrołęckim,

II — Czerwone, Kubra, Mały Płock w powiecie kolneńskim, Jasienica i Komorowo w powiecie ostrowskim, Szczawin w powiecie ostrołęckim, Pruska i Ruda w powiecie szczuczyńskim, Stelmachowo w powiecie wysokomazowieckim.

III — Rogienice w powiecie kolneńskim, Karniewo, Perzanowo, Sypniewo w powiecie makowskim, Kamieńczyk Wielki i Szulborze Koty w powiecie ostrowskim, Nakły i Rzekuń w powiecie ostrołęckim, Białaszewo, Grabowo, Szczuczyn w powiecie szczuczyńskim, Kowalewiczyna, Piekuty, Piszczaty, Poświętne, Szepietowo w powiecie wysokomazowieckim.

Ź r ó d ł o: APB, KGL 138 k. 4–5, 139 k. 6–7, 163 k. 19–20, 164 k. 4–5, 20–21, 26–27, 170 k. 1–3, 174 k. 7–8, 12–13, 256 k. 15–16, 257 k. 3–4, 11–12, 260 k. 3–4, 272 k. 9–10, 15–16, 276 k. 8–9, 16–17, 398 k. 8–9, 13–14, 19–20, 401 k. 13–14, 16–17, 18–19, 21–22, 403 k. 6–7, 409 k. 2–3, 415 k. 9–10, 18–19, 25–26, 434 k. 2–3.

Wydatnie zwiększył się udział chłopów kandydujących na ławników w powiecie łomżyńskim, przede wszystkim w gminach chłopsko-drobnoszlacheckich (II grupa). W latach 1905–1913 bardziej wyraźna aniżeli w latach osiemdziesiątych była dominacja drobnej szlachty przy ubieganiu się o funkcję ławnika w III grupie gmin (tab. 10). Poziom wykształcenia chłopów — kandydujących na ławników w tym powiecie — w zasadzie nie odbiegał od poziomu wykształcenia chłopów pretendujących na funkcję wójtów i ławników. W latach 1905–1913 rozpiętość stanu posiadania wybranych kandydatów na ławników wynosiła od 8 mórg (Gracjan Gliński z gminy Drozdowo) do 75 mórg (Jan Poreda z gminy Szczepankowo)⁴⁷.

W przededniu I wojny światowej frekwencja na wyborach ławników w guberni łomżyńskiej wynosiła od 62 do 66%. Najwyższa była w gminach o przewadze drobnej szlachty (tab. 12). Ponownie, na przykładzie powiatu łomżyńskiego, można stwierdzić spadek frekwencji na zebraniach wyborczych (z 70% w latach osiemdziesiątych do 60% w latach 1905–1913). W latach 1882–1890 wybory ławników cieszyły się większą popularnością w II grupie

⁴⁷ APŁ, ZGL 1157, k. 82–83, 1231 k. 179–180.

T a b e l a 10. Skład społeczny wybranych kandydatów na ławników w powiecie łomżyńskim

Grupa gmin	1882–1890				1905–1913			
	ziemiaństwo	drobna szlachta	chłopi	mieszczanie	ziemiaństwo	drobna szlachta	chłopi	mieszczanie
II	—	6	2	—	—	8	7	1
III	1	5	—	—	—	18	2	—
Ogółem	1	11	2	—	—	26	9	1

Grupy gmin: zob. tab. 2.

Ź r ó d ł o : APL, ZPL 253 k. 48, 276 k. 87, 387 k. 60–63, 1122 k. 108–109, 1157 k. 82–83, 130–131, 171–172, 239–240, 359–360, 368–369, 378–379, 1210 k. 214–215, 240–241, 335–336, 357–358, 1231 k. 179–180, 226–227, 1271 k. 179–180, 1301 k. 186–187.

T a b e l a 11. Frekwencja na wyborach ławników w powiecie łomżyńskim

Grupa gmin	1882–1890				1905–1913			
	liczba zebrań wyborczych	liczba osób uprawnionych do udziału	liczba osób obecnych na zebraniach	frekwencja (%)	liczba zebrań wyborczych	liczba osób uprawnionych do udziału	liczba osób obecnych na zebraniach	frekwencja (%)
II	3	1318	970	74	11	5820	3489	60
III	3	1667	1133	68	17	10861	6609	61
Ogółem	6	2985	2103	70	28	16681	10098	60

Grupy gmin: zob. tab. 2.

Ź r ó d ł o : zob. tab. 10.

T a b e l a 12. Frekwencja na wyborach ławników w guberni łomżyńskiej w latach 1912–1914

Grupa gmin	Liczba zebrań wyborczych	Liczba osób uprawnionych do udziału	Liczba osób obecnych na zebraniach	Frekwencja (%)
I	8	5855	3607	62
II	12	6407	3998	62
III	20	11922	7888	66
Ogółem	40	24184	15493	64

Grupy gmin: zob. tab. 9.

Ź r ó d ł o: zob. tab. 9.

gmin (tab. 11). Potwierdzały to tezę o pewnej popularności, jaką cieszyły się nowe sądy gminne wśród chłopów powiatu bezpośrednio po ich utworzeniu.

5. Uwagi końcowe

Stosunek chłopów do gminy zmieniał się w ciągu badanego okresu. Zależał on nie tylko od większej lub mniejszej podmiotowości samej gminy, a w tym również instytucji wyborów, ale i od swego rodzaju „układu sił” wewnątrz gminy. Inny był on w gminach zdominowanych przez chłopów, inny — w gminach o przewadze drobnej szlachty. W tych pierwszych wyodrębniła się grupa potencjalnych kandydatów na wójtów, ławników, czasem na sędziów. Osoby te spełniały w zasadzie wymagania stawiane przed kandydatami przez prawo. Byli to ludzie o różnym poziomie wykształcenia, wyrobienia społecznego, a także uczciwości. Krąg tych potencjalnych kandydatów nie był duży. Kandydowanie w wyborach tych a nie innych osób było przeważnie wynikiem różnych zabiegów, zarówno ze strony osób pretendujących, jak i władzy, swego rodzaju „sojuszy wyborczych”. W gminach chłopskich frekwencja na zebraniach wyborczych wcześniej zaczęła spadać do poziomu 60%. Mogło to być spowodowane nie tylko spadkiem zainteresowania chłopów sprawami gminy (lub od początku małym zainteresowaniem), lecz także przekonaniem — zwłaszcza w wypadku kandydowania tych samych osób na którąś z kolei kadencję — że wybory są formalnością. Długoletnie sprawowanie funkcji wójta przez tę samą osobę w gminach chłopskich było częstym zjawiskiem.

Bardziej skomplikowana sytuacja istniała w gminach szlachecko-chłopskich. Animozje i antagonizmy między drobną szlachtą a chłopami dawały o sobie znać również i przy okazji wyborów do władz gminnych. Jak się zdaje, był to czynnik aktywizujący zainteresowanie wyborami, zarówno ze strony szlachty, jak i chłopów, w tych gminach. Świadczyła o tym wyraźnie wyższa frekwencja

wyborcza. Do 1914 r. zmniejszała się wprawdzie, podobnie jak w gminach chłopskich, lecz stale była wyższa od frekwencji w tych ostatnich. Chłopi kandydujący w takich gminach, szczególnie na ławnika czy nawet sędziego (wybory na te funkcje odbywały się przy mniejszej ingerencji władz) musieli być bardziej operatywni i wyrobieni aniżeli kandydujący chłopi w gminach chłopskich. Same naciski administracji przy wyborach w gminach szlachecko-chłopskich nie mogły radykalnie zmienić nastawienia wyborców ze szlachty do kandydata chłopa.

I. Wałec

W latach 1928–1939 szerzej sianowała jedna z zasadniczych nurtów życia politycznego w regionie łomżyńskim. Dzieje tego obozu nie doczekały się jednak żadnych opracowań, dlatego podjęcie tego tematu wydaje się celowe, ale i niełatwe. Istnieje bowiem trudność w zgrupowaniu źródeł, a także ustary metodologicznej.

Mimo wielu publikacji poświęconych obywateli pryncypalizmowi, badania sianacji są nadal słabo znane. Ciepły nie maży pełnej topografii nie tylko całego obozu, ale nawet jego linii szkieletowych. Równie słabo zawłaszczane są badania nad sianacją obozu sianacyjnego w poszczególnych regionach kraju¹. Nawet wzmianki o „sianacji” nie doczekało się jednoznacznej definicji. Sianaciowcy z taką definicją napotykają bowiem wiele trudności. Wynikają one stąd, że ten sam skupiał siły polityczne bardzo różnorodnie ze względu na ich genoz, ideologię, programy polityczne. Ponadto trzon tego ruchu – Komunistyczna Partia Robotnicza i Chłopska (KPRCh) i Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN) nie miały zwartej struktury organizacyjnej i nie określały się jako partie polityczne.

Obóz ten wzniósł się z życia politycznego kraju w okresie wyborów do Sejmu i Senatu w 1928 r. Załączki jego powstały już po przewrocie majowym w 1926 r. w postaci nurtów w różnyach partiach centrolewicowych, a także samodzielnymi partiami, jak Związek Naprawy Rzeczypospolitej, Partia Pracy, Narodowa Partia Robotnicza-Lewicowa oraz odłamki ruchu konserwatywnego.

Środków nich w Łomżyńskim działały tylko kółka Partii Pracy. W maju 1927 r. kółka takie powstały w Łomży i Ostrołęce. Skupiały one niewielkie zbiorowiska. Pwłąną aktywność przejawiało jedynie kółko w Łomży, którego twórcą był Henryk Mejer, dyrektor Szkoły Mistrzkiej i Przemysłowo-Leśnej w Łomży².

¹ Były wykubami o charakterze przyznatankim sianacji się dzieł tylko jedna monografia: E. Dąbrowski, *Sianacja 1928–1939. Życie i polityka*, Katowice 1981, Wydawnictwo „Gdańsk”.

² „Współczesność”, Łomża, nr 4, kwiecień–maj 1927 r. „Życie i Praca”, Łomża, nr 26 z 25 VI 1927 r.